

Bəhrami Şəms

**İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI.
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “İNTİZAR” PYESİ ƏSASINDA**

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan ədəbiyyatını 1941-1942 və 1942- 1945-ci illər olaraq iki dövrə ayırmaq olar. Müharibənin başladığı ilk illərdə Sovet Rusiyasının dəstəklədiyi şəkildə yazılan əsərlərdə ədəbiyyatın əsas mövzusu xalqın müharibəyə qarşı səfərbərliyə çağırılması, faşizmə qarşı mübarizə olmuşdur. 1942-1945 illəri arasındakı ikinci dövrdə yazılmış əsərlərdə əsasən müharibənin pis üzü və insanların həyatında buraxdığı dərin izlər öz əksini tapmışdır.

İkinci Dünya müharibəsində Sovet cəbhəsindən çoxlu şair və yazıçı iştirak etmişdir. Bayram Bayramov, Cəfər Cəfərov, Əhməd Cəmil, Namiq Abdullayev, İsmayıl Şıxlı, Süleyman Rəhimov, İbrahim Kəbirli, Zeynal Cabbarzadə, İslam Səfərli Rus cəbhələrində vuruşmuşlar. Həmçinin Sovet şeir və ədəbiyyatının yaradıcıları hesab olunan Rəsul Rza və Əbülhəsən Ələkbərzadə müharibə zamanı bir çox cəbhədə iştirak etmiş və gördüklərini əsərlərində təsvir etmişlər. Rəsul Rza “Bizimdir, Vətən Nəğməsi”, “Əsgər Anasının Sözləri”, “Bal Arısı”, “Vətənə Hədiyyə” adlı şeirləri və “Vəfa” adlı pyesi yazmış, Əbülhəsən Ələkbərzadə isə “Oğullar və atalar”, “Kırım Hekayələri”, “Görüş Yeri”, “Sahildə” kimi hekayələrlə yanaşı savaşa ilk dastanı olan dörd cildlik “Müharibə” adlı əsəri qələmə almışdır. Əsərdə xalqların dostluğu və birlikdə mübarizə mövzusu bir qəhrəmanın həyat hekayəsi çərçivəsində incələnmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi Sovetlər İttifaqındakı cəmiyyətlərdə iqtisadi və ictimai məsələlərə dərin təsir göstərmişdir. Bu təsirlərin ədəbiyyata əks olunması Sovetlər Birliyi ideologiyası çərçivəsində yazılan ədəbi əsərlərdə özünü göstərmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Hüseyn Abbaszadə kimi şair və yazıçıların yaradıcılıqlarında İkinci Dünya müharibəsini yaşayan Sovetlər İttifaqı cəbhəsindən qələmə alınmış müxtəlif nəzm və nəsr nümunələri mövcuddur. Böyük Vətən müharibəsi illəri (1941-1945) ictimai problemlərin və siyasi ideologiyaların ədəbi əsərlərdə təzahür etdiyi illərdir. Böyük şairimiz Səməd Vurğun müharibə illəri Azərbaycan ədəbiyyatını belə təsvir edir: “Vətən müharibəsi ədəbiyyatımıza zəngin, rəngarəng mövzular, yeni tərəvətlər, fikirlər və hisslər, yeni insanlar, qəhrəmanlar gətirdi. Ədəbi mühitimizin ciyərləri böyüdü, aldığı həyat və mübarizə nəfəsi daha da genişləndi, o nəfəs yüksəliş və qalibyyət nəfəsi oldu”.(5, 167)

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında onsuzda 1920-ci illərdən sonra dəyişən vəziyyət, İkinci Dünya müharibəsinin də başlaması ilə Sovet ittifaqında olduğu kimi ədəbiyyatın da bütün növlərində yeni

bir münasibətin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyatın əsas mövzuları igidlik, qəhrəmanlıq, şücaət, vətənpərvərlik və fədakarlıq kimi duyğuların təsvirindən ibarət olmuşdur. Bu atmosferin Azərbaycan sənətkarları üzərindəki təsirini ən yaxşı əks etdirən şeirlərdən biri, bəlkə də birincisi, Səməd Vurğunun müharibənin hələ ilk günlərində qələmə aldığı və "Kommunist" qəzetində çap olunan "Vətənin Keşiyində" adlı şeiridir. Şair,

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən.

Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.

Mənim bayrağıma göz dikir aləm,

Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm. (1,66)

misraları ilə başladığı şeirində sərt və qətiyyətli, "düşmən"ə qaşı amansız olduğunu, eləcə də, qələmini süngüyə çevirərək vətəninə əsgərləri ilə bərabər çiyin-çiyinə vuruşduğunu bildirir.

O dövrün Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmil, Tələt Eyyubov, Mirvarid Dilbazi və Nigar Rəfibəyli kimi bir çox şairlər bənzər mövzularda şeirlər yazmışlar. Şeir, dövrün ruh yüksəkliyini dilə gətirilməsi baxımından ən fəal və təsirli növ kimi işlənmişdir.

Dramaturgiyada Zeynal Xəlilin 1941-ci ildə yazdığı "İntiqam" adlı pyesi, İkinci Dünya müharibəsi mövzulu ilk əsərlərdəndir. Əsər Ukraniyanın Almaniyaya qarşı mübarizəsindən bəhs edir. Azərbaycanlı obrazların da yer aldığı əsərdə, baş qəhrəman Ukraniyalı Tarasdır. 1941-ci ildə yazılmış olan digər bir pyes, Mirzə İbrahimovun "Məhəbbət" adlı əsəridir. Mirzə İbrahimov pyesdə müharibə şəraitində arxa cəbhədəki ailə həyatının ictimai-siyasi həyatın burulğanı fonunda inandırıcı təsvirini vermişdir.

İkinci Dünya müharibəsində Sovet xalqlarının mübarizəsindən bəhs edən başqa bir əsər də Məhəmmədhüseyn Təhməsinin 1942-ci ildə qələmə aldığı "Aslan yatağı" pyesidir. Pyesdə İkinci Dünya müharibəsində Krım tatarlarının almanlara qarşı apardığı mübarizə öz əksini tapmışdır. Əsər sadə, səmimi, qayğısız insanların xoşbəxt həyatının təsviri ilə başlayır. Lakin bütün bunlar çox çəkmir. Tezliklə, faşistlərin hücumu ilə Krımın güllü-çiçəkli bağlarının üzərini qara buludlar alır. Əsərin qəhrəmanları davətlərini düşməndən qorumaq üçüncəsərtlə mübarizəyə qalxır. Sonrakı hadisələrin gedişatı partizanların qəhrəmancasına vətənlərini müdafiəsi ilə irəliləyir.

Rəsul Rza 1943-cü ildə yazdığı "Vəfa" adlı pyesində cəsarət, vətənpərvərlik kimi anlayışları və xarakterlərin mənəvi problemlərini "Vəfa" və "Bahadır" xarakterləri üzərində işləmişdir. Bu əsər müharibə illərində tez-tez müraciət olunan "qələbəyə inam" və "qələbəyə çağırış" kimi mövzuların işləndiyi ən təsirli faciələrdən biri kimi qəbul edilmişdir. Rəsul Rza cəbhələrdə şəxsən iştirak etmiş və müşahidələrini əsərlərinə əks etdirmiş bir sənətkardır.

1943-cü ildə yazılan İlyas Əfəndiyevin "İntizar" adlı əsəri, cəmiyyət həyatının bədii əsərlərə olan yansımalarının bir nümunəsidir. İlyas Əfəndiyev "İntizar" adlı pyesində müharibə illərində Azərbaycanın arxa cəbhədəki həyatını Sovet ədəbiyyatı anlayışı ilə əks etdirmişdir. Bu məqalədə dövrün əsərdəki sosioloji yansımaları ədəbiyyat və cəmiyyətin bir-birinə qarşılıqlı təsiri kontekstində müzakirə olunacaqdır. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatına hekayə, roman və dramaturgiya sahəsində bir çox dəyərli əsərlər vermiş görkəmli ədibdir. Ədəbi fəaliyyətinə hekayə ilə başlayan yazıçı daha sonra pyes, roman kimi janrlarda da yazıb yaratmışdır. Əsasən bir nasir kimi şöhrət qazanan İlyas Əfəndiyev yazıçı Mehdi Hüseynin təklifi ilə dramaturgiya sahəsində də qələmini sınımışdı. 1943-cü ildə Mehdi Hüseyn ilə birlikdə qələmə aldıkları "İntizar" adlı pyes onun dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi olur. Əsər 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdu. Amma İlyas Əfəndiyevin daha əvvəl "Yadigar" və "İradə" adlı iki ssenari üzərində çalışmış olduğunu da qeyd etmək lazımdır. İlyas Əfəndiyev daha çox xarakterlərin psixoloji təhlilləri ilə diqqət çəkən pyeslər yazmışdır. İlyas Əfəndiyevin "İntizar" adlı pyesi İkinci Dünya müharibəsi zamanı Sovet İttifaqının "vətəni müdafiə" mövzusunda yazdığı yeganə dram əsəridir.

İlyas Əfəndiyev "İntizar" pyesini Mehdi Hüseyn ilə birgə 1943-cü ildə yazmışdır. "İntizar" İkinci Dünya müharibəsinin Sovet Azərbaycan cəmiyyəti üzərində yaratdığı psixologiyaları bir çox aspektdən əks etdirən bir əsərdir. Pyesdə əsas qəhrəmanlar rəssam Qambay və xanımı tibb tələbəsi Gülyazdır. Lakin baş personaj olaraq Qambay, protagonistdir.

Qızıl Ordu sıralarına qoşularaq müharibəyə yollanan Qambay həyat yoldaşı Gülyazı ən yaxın dostu Tofiqə əmanət edir. Halbuki, Tofiq Gülyazaya qarşı qəlbində gizli sevgi hissləri daşıyır. Qambay əgər cəbhədən qayıtmayacağı təqdirdə Tofiqdən Gülyazın bir "səhv" qərar verməsinə mane olmasını istəyir: "Kim bilir nə olacaq? Müharibədir. Bəlkə də heç gəlmədim... O məni nə qədər sevsə də... Yenə də cavandı... Bir gün gələcək ki, gözlərinin yaşı quruyacaq. Qışdan sonra gələn baharda əvvəlcə tək-tək nərgiz gülü görünən kimi, onun da üzündə seyrək bir təbəssüm zübur edəcək... O zaman çalış ki, bürdüməsən... Əgər, bir şəərəfsizə rast gəlsə, bil ki, qəbrimin üstündə ot da göyərməz! (2,11) Bu cümlələrdən Qambayın müharibədə həyatını itirərsə həyat yoldaşı Gülyazın başqa biriylə münasibətinə razı olmadığı görünür.

Ailəvi münasibətləri, şəxsi hissləri vətənin müdafiəsində fəda etməyin o dönəm Sovet ədəbiyyatında işlənən mühüm motivlərdən biri olduğu məlumdur. Romantik şeirlər və fərdi düşüncələr ədəbi mətnlərdə vətən qayğısından daha çox olmamalı idi. Səməd Vurğunun müharibə dövründə fərdi şeirlər yazan şair bir

əsgəri tənqid edərkən, ideal Sovet əsgərini bu sözlərlə təsvir etməsi təsadüfi deyil. “Onun varlığına hakim olan yalnız şəxsi hisslərdir! Halbuki, sovet keşikçilərinin ən böyük sifəti onlardakı ictimai hisslərin daha üstün və aparıcı olmasıdır” (3, 179).

Qambayın orduya cəlb edilməsi xəbəri ailədə qürur mənbəyinə çevrilir. Ata, Alxas bəy xəbəri evdəkilərə böyük sevinc hissi ilə verir : - Oğlun Qambay, axır ki, o hisin-misin içindən çıxdı, o, kişi olacaq. (Gülyaza tərəf dönərək) xətrinə dəyməsin, qızım. Mən əsl kişi ona deyirdim ki, burnuna barıt iyi dəysin... Qambay davaya gedir!.. "(2,10) Dava almanlara qarşı Sovet İttifaqını qorumaqdır. Bu mübarizə hər şeyə baxmayaraq böyük bir inamla aparılır. Savaşa qoşulan hər bir azərbaycanlı əsgəri ürəyində məşəl kimi alovlanan vətən sevgisi ilə böyük əzmkarlıqla vuruşur. Onlar nəcib insan əməlləri uğrunda, ədalət naminə döyüşərək faşist ordusu üzərində qələbə çalır.

Qambay da heç bir tərəddüdü olmadan bütün sevdiklərini arxada qoyaraq, qərarlı və qələbəyə inamlı şəkildə orduya qatılır. Yalnız Qambay deyil, yanında müharibəyə qoşulan digər əsgərlərin hər biri Sovet ədəbiyyatında və cəmiyyətində yaradılması hədəflənən müsbət və nümunəvi qəhrəmandır. Pyesdə canı bahasına qarşıdurma qorxmadan girən əsgərlər ölkələrini çox sevir. Məsələn, cəbhədə həyatını itirmək üzrə olan Xaspolad son nəfəsində ölkəsinə duyduğu sevgi və bağlılığı Səməd Vurğunun məşhur şeiri "Azərbaycan" ilə dilə gətirmişdir. Bu, təsadüfi olmaya bilər. Çünki pyesin yazıldığı il xəstəxanada ağır yaralı bir əsgərin, ölmədən öncə Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirini oxuması pyesdəki vəziyyətlə oxşarlıq təşkil edən tarixi bir gerçəklikdir. Səməd Vurğunun bu hadisədən təsirlənərək özünün "Mənə belə söyləyirlər" şeirini yazmışdır. Şeir, 1943-cü ildə Kommunist qəzetində çap olunmuşdur.

Görüb tanış olmadığım,

Qayğısına qalmadığım
Şeir dostu bir insandan;
Bir xatirə söylədilər.
“Bizim elli bir qəhrəman -
Bir yaralı qızıl əsgər
Son nəfəsdə səni andı,
Dəniz kimi dalğalandı...(4,158)

Beşinci pərdənin sonunda Qambay cəbhədən gözlərini itirmiş vəziyyətdə evə dönür. Bu hal ailədə böyük təəssüf hissinə səbəb olur. Bir rəssam kimi Qambay gözlərini itirməsinə baxmayaraq həyata sadıq qalmış, bu səbəbdən bədbin duyğulara qarq olmamışdır. Cəbhədə üzləşdiyi çətinliklər, şahidi olduğu minlərlə əsgərin son nəfəsindəkə həyatları bahasına şəərəflə vuruşaraq canlarını vətən yolunda tapşırmaqları Qambay üçün həyat təcrübəsi olmuş, onu daha mətin olmağa, həyatı sevməyə, ona daha möhkəm əllərlə sarılmağına səbəb olmuşdur. “Doğrudur, gözsüz yaşamaq çətin işdir, xüsusən əvvəllərdə ürəyi böyük əməllərlə döyünən bir rəssam üçün... Yox, mən yaşayacağam və bununla da öz fəlakətimə güləcəyəm! Buna mənim haqqım var. Yaralı şahinin son sözlərini xatırla: «Mən şəərəflə vuruşdum!» Mən uğursuz hərbi maşının iki gözündən və qollarından, qıçlarından məhrum etiyi minlərlə Qambayları gördüm... Hamısının da çöhrəsində bu məğrur sözləri oxudum: «Mən şəərəflə vuruşdum!» Məni sehrli iplərlə həyata bağlayan sirr bundan ibarətdir. Biz günəşi həyatda itirdiksə, onu könlümüzə tapacayıq!” (2,43) Əsərdə Qambay obrazı sosialist-realizmin müsbət xarakter təsvirinə uyğun gəlir. Lakin, Gülyaz obrazı daha çox psixoloji yönərlərlə işləndiyindən hazır qəliblərdən kənar yaradılan xarakterdir. Psixoloji analiz İlyas Əfəndiyev əsərlərinin fərqləndirici özəlliklərindən biridir. 1945-ci ildə nəşr olunan “Yarımqıq qalmış portret haqqında mahnı” adlı hekayəsində də İkinci Dünya müharibəsi illərində gözlərini itirmiş Elmar adlı bir rəssamın bədbinliyi və Elmarı çox sevən həyat yoldaşı Güllərin ona verdiyi mənəvi dəstəkdən bəhs olunur. Lakin Elmar və Qambayın həyata baxışları, xarakterləri çox fərqlidir. Qambayın daha qərarlı, nikbin olması Elmarın nisbətən daha ideal bir Sovet vətəndaşı obrazı olduğunu göstərir.

Pyesdə hərbi uğurlara çox önəm verilib. Hətta Qambay və silahdaşları cəbhədə öldürülən əsgərlərin sayını dəqiq bilirdilər. Alman sıralarında ölənlərin sayının çoxluğu qalibiyyətin göstəricilərindən biri idi. Bu Sovet dövrü ədəbiyyatında görülən ümumi bir vəziyyətdir. Məsələn, Səməd Vurğunun 1945-ci ildə yazdığı “İnsan” adlı pyesində 1941-ci il müharibə mühiti təsvir olunmuşdur. Pyesin humanist-filosof qəhrəmanı Şahbazın almanlara dərin bir nifrəti bəslədiyi görünür.

Dildar: Yaxşı, nəkorlamış bəs bu milləti?

Şahbaz: Yalnız qarətçilik... Talana uymaq...

Könüllər mülkünü xaraba qoymaq...

Özgə zəhmətilə yaşamaq fikri,

Alman millətinin bu axmaq fikri,

Əsrlərdən bəri azardır, azar

- Hələndərmanı, nətəbibivar!

(Vurğun, 1963: 306)

Ədəbiyyat siyahısı

Səməd Vurğun. Əsərləri: Altı cildə, II c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, 375 s.

İlyas Əfəndiyev, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Çinar-Çap, 2002, 470 səh.

Səməd Vurğun ,1972, Əsərləri, Azərbaycan Sovet Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, C.V, Bakı.
Adilxan Bayramov, Səməd Vurğun: Milli və Ümümbəşəri, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2006, 316 səh.
Səməd Vurğun, Seçilmiş əsərləri, V cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 382 səh.

Summary

The Second World War had deep effects on Soviet Societies in economic and social aspects. And the reflection of these effects on literature has shown itself in the works written pursuant to ideology of Soviet Union. So in the works of poets and writers like Samad Vurgun, Mehdi Huseyin, Ilyas Afandiyev, there are prose and poetry examples written from the viewpoint of Soviet Unions. The period between 1941 -1945, which Azerbaijan Turks call “The Great Homeland War” includes the years in which social problems and political ideologies appear.

Ilyas Efendiyev’s “İntizar” is an example that demonstrates social life appears in literary works. The drama “İntizar” written from the viewpoint of socialist- realism, includes the social life of Azerbaijan in the battle. In this article the sociological reflections of the era will be examined by exemplifying with other-literary genres within the context of literature and society.

Keywords: Azerbaijan Literature, Ilyas Afandiyev

Резюме

Вторая мировая война, охватившая 1939-1945-е годы, не могла не отразиться на художественной прозе. В годы войны культура Азербайджана развивалась в соответствии с законами военного времени. Тема войны стала ведущей в литературе. В этом отношении силой воздействия обладали произведения Самеда Вургуна, Сулеймана Рустама, Расула Рзы, Ахмеда Джамилы и др.

Расцвет лирико-психологического направления в азербайджанской драматургии начался в 70-е годы. Психологическая драма стала направлением в театре - с темой индивидуальной судьбы, с темой личности. И гораздо раньше 70-х ощутимый вклад в лирико-психологический стиль внес своими широко известными пьесами Ильяс Эфендиев, а в период расцвета он лучшими своими драматургическими произведениями возглавил это направление. Активная реакция на проблемы народа, Родины, общества, моральный долг перед человечеством определяют внутренний мир его героев. Развитие и большие успехи лирико-психологического стиля в истории литературно-общественной мысли непосредственно связаны с именем и произведениями Ильяса Эфендиева.

Ключевые слова: Ильяс Эфендиев, Азербайджанская литература

Rəyçi: dos.S.Abbasova